

Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)

IVADAS

Šio tęstinio (dviejų dalių) straipsnio tikslas – nušviesti istoriografijoje beveik netyrinėtą Lietuvos gyventojų vadinamosios vietinės savisaugos nacių Vokietijos okupacijos metais organizavimąsi, jos atsiradimą, atskleisti kaip nuoseklų vientisą procesą, parodyti savisaugos kūrimosi priežastis, eigą, konkrečias istorines aplinkybes ir veiksnius, skirtingus okupantų vokiečių, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, nacionalinio antinacinio pagrindžio interesus, nuostatas, požiūrius į vietinę savisaugą, realizuotas jos organizacines formas.

Atsižvelgiant į istoriografijoje susidariusią padėtį, vienas svarbiausių šio straipsnio uždavinių yra įrodyti, kad savisaugos kūrimasis ir paplitimas, ypač Pietryčių ir Rytų Lietuvoje, buvo masinis vokiečių okupacijos metų reiškinys.

Karo ir nacių Vokietijos okupacijos metais buvo aktualūs okupuoto krašto gyventojų, gyvenamųjų vietovių, privataus ir visuomeninio turto, įvairių civilinių objektų apsaugos, gyvenimo rimties uždaviniai; reikėjo kurti šias funkcijas vykdančias struktūras, įtraukti į jas civilius gyventojus.

Krašto apsaugos uždavinius vykdė dislokuotos Lietuvoje okupantų karinės ir policinės pajėgos, lietuviškos karinės policinės formuotės (savisaugos batalionai ir kt.), tačiau visos jos tarnavo pirmiausia okupantų

vokiečių karo interesams, o ne gyventojų apsaugos tikslams ir reikmėms.

Savaime suprantama, savisaugos (savigynos) problemos buvo svarbios ne tik okupacinės valdžios institucijoms, bet ir Lietuvos žmonėms. Vokiečių okupantų leistos kurti legalios civilių gyventojų savisaugos struktūros buvo skirtos kovai su priešais, kurie kartu buvo ir Vokietijos reicho priešai, jų veikla neturėjo prieštarauti okupantų interesams.

Savisaugos (savigynos) organizacinius darinius kurti pradėta nuo pat vokiečių okupacijos pradžios. Iki 1943 m. rudens jie neturėjo ryškesnių organizacinių kontūrų ir nebuvo paplitę. 1943 m. rudenį, išplitus sovietiniam, arba raudonajam (šie terminai straipsnyje vartojami kaip sinonimai), partizanų sąjūdžiui, Lietuvoje susikūrė vadina mieji vietinės savisaugos būriai – vietinė ginkluota savisauga, ypač paplitusi Rytų ir Pietryčių Lietuvoje.

Vietinė savisauga (savigyna) buvo okupantų vokiečių, lietuvių savivaldos, nacionalinio antinacinio pagrindžio sutapusių (kartu skirtingų ir net priešiškų) tikslų bei interesų rezultatas. Jos istorijos klausimai susiję su antisovietiniu pasipriešinimu, realiu, tikru ar tariamu (formaliu) bendradarbiavimu su okupantais, sovietinio ginkluoto pagrindžio represine, nusikalstama veikla. Politine prasme – tai Lietuvos žmonių (ypač valstietijos) santykio su dviem okupantais –

nacių ir sovietų, problema. Apskritai Lietuvos gyventojų savisauga buvo savitas, specifinis, sudėtingas nacių Vokietijos okupacijos metų realijų istorijos reiškiny. Deja, iki šiol jo istorija nežinoma, nutylėta, labai politizuota.

Vietinė savisauga kūrėsi ir veikė nepaisant įtakingo visuomenėje nacionalinio antinacinio pagrindžio neigiamo jos atžvilgiu nusistatymo, kurį lėmė neginkluoto (pasyvaus) pasipriešinimo taktika ir politinės laikysenos nuostatos nerizikuoti tautos egzistencija, vengti aukų, nepasiduoti provokacijoms, galinčioms sukelti represijas, „neiti“ nei už nacionalsocializmą, nei už bolševizmą, nedaryti nieko, kas būtų naudinga abiem Lietuvos priešams¹.

Ji kūrėsi ir atkakliai gynėsi nuo raudonųjų partizanų, nepaisant pastarųjų naudotų prieš ją žiaurių nusikalstamų kovos metodų, patirtų tragedijų ir dramų. Antai 1944 m. sausio 29 d. raudonieji partizanai užpuolė Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč. Kaniūkų k., jį sudegino ir nužudė apie 35 žmones. Tų pačių metų balandžio 12 d. (per Velykas) užpuolė Trakų aps. Onušio vlsč. Bakaloriškių k., sudegino 38 šio kaimo sodybas, nužudė 18 žmonių.

Matyt, viską nulėmė būtinybė gintis nuo sovietinių partizanų savavaliavimo, smurto ir prievartos. Į vietinės savisaugos (savigynos) kovą galima žiūrėti kaip į ginkluotą antisovietinio pasipriešinimo raišką, kuri Pietryčių ir Rytų Lietuvoje prasidėjo ne 1944 m. po „išvadavimo“, o gerokai anksčiau – 1943 m. rudenį, kai sustiprėjo ir išsiplėtė agresyvi sovietinių partizanų veikla.

Istoriografijos apžvalga. Sovietinėje istoriografijoje vietinė savisauga kaip vokiečių okupacijos Lietuvoje laikotarpio istorinis reiškiny ir su juo susiję raudonųjų partizanų veiklos klausimai buvo visiškai nutylimi, dažniausiai apie juos sovietiniai istorikai užsimindavo tik prabėgomis, kalbėdami apie

kovą su fašizmu ir „buržuaziniais nacionalistais“. Tai lėmė politinė nuostata, kad „laikina okupuotoje Tarybų Lietuvoje“, (t. y. SSRS teritorijoje) veikė tik vienas sovietinis pasipriešinimo judėjimas, nuo 1943 m. neva įgavęs „visaliaudini“ pobūdį. Bet kokio kito politinio, juo labiau ginkluoto sąjūdžio buvimas laikytas neteisėtu ir priešišku. Tai gi nepripažinta ir Lietuvos žmonių teisė į savigyną; šią teisę savinosi sovietinis pagrindis.

Vienas pirmųjų sovietinių autorių, paminėjęs vietinę savisaugą, buvo Jakovas Vicas. Jis 1961 m. išleistoje brošiūroje rašė, jog 1943 m. rudenį vietoj išsiunčiamų į frontą lietuvių „apsaugos dalių“ pradėta steigti vietinės savisaugos būrius².

Vietinė savisauga visiškai nutylėta sovietmečiu išleistuose kolektyviniuose darbuose apie vokiečių okupaciją Lietuvoje³. Savo monografijoje Povilas Štaras rašė, jog okupantai 1943 m. Lietuvoje ėmė kurti vadinamuosius vietinės savisaugos būrius; gyventojus į juos tikėjosi įtraukti „klasta ir grasinimais“; šių būrių padedami norėjo nuslopinti partizaninį judėjimą „pačių lietuvių rankomis“, sukelti „brolžudišką karą“. Autorius darė išvadą, neva šios viltys nepasiteisino, į savisaugos būrius stojo tik buožija ir „menka saujelė buržuazinių nacionalistinių atplaišų“⁴. Nutylėjimus ir tokius teiginius apie vietinę savisaugą Lietuvoje galima vertinti kaip didelę sovietinio istorijos mokslo klastotę.

Kitas sovietinio pagrindžio tyrinėtojas Algirdas Rakūnas trumpai rašė apie LKP ir partizanų aiškinamąjį darbą prieš hitlerininkų ir kubiliūnininkų organizuojamus 1943 m. rudenį vietinės savisaugos būrius. Agitacinis darbas šias pastangas žlugdė⁵. Autoriaus išvada gana abstrakti, raudonųjų partizanų ginkluotą konfrontaciją su savisauga jis taip pat visiškai nutylėjo.

Šiek tiek plačiau ir informatyviau apie kaimų savisaugą Pietryčių Lietuvoje rašė

dokumentinės apybraižos „Pirčiupiai“ autorius Sigitas Sinkevičius. Jis pripažino, kad okupantams kai kuriose Rūdninkų girios vietovėse pavyko „sulipdyti“ savisaugininkų būrius iš „vietinių nacionalistų ir buožinių elementų“. Pabrėžta partizanų aiškinamojo darbo svarba, paminėtas „taikus“ Dargužių kaimo savisaugos nuginklavimas ir ginklų atidavimas partizanams. (Dargužiai nuginkluoti paėmus „įkaitais“ kaimo žmonių karves, jų sugrąžinimo sąlyga buvo kaimo nusiginklavimas ir ginklų atidavimas.) Bene pirmą kartą mokslinio pobūdžio darbe konstatuotas ginkluotos jėgos panaudojimas prieš Daržininkų ir Kaniūkų kaimų savisaugininkus. Apskritai savisaugininkų būrių kūrimas vertintas kaip nesėkminga okupantų organizuotos kovos su partizanais priemonė: savisaugininkų grupelės liovėsi egzistavusios, daugiau neterorizavo vietos gyventojų, netrukė partizanams⁶.

Panašių koncepcinių nuostatų laikėsi ir 1982 m. išleisto dokumentų rinkinio „Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare“ sudarytojai. Komentuojant sovietinio pagrindžio dokumentus, daryta išvada, kad savisaugos būrių kūrimas, kaip ir kiti okupantų bandymai įtraukti platesnius Lietuvos gyventojų sluoksnius į kovą dėl okupantų interesų, nesuderinamų su lietuvių tautos interesais, nebuvo sėkmingi⁷.

Į iškilmingas „visaliaudinę“ antifašistinę kovą, tarybinį patriotizmą deklaruojančias sovietinės istoriografijos klišes niekaip neįtilpo tiesa apie vietos savisaugą. Politizuotam ir ideologizuotam sovietmečio istorijos mokslui buvo sunku (tiesiog neįmanoma) pripažinti, kad Lietuvos gyventojai, ištisi kaimai, toli gražu ne „buožiniai“ (Pietryčių Lietuvoje), ginklavosi ir kovojo su sovietiniu pagrindžiu, kad tai nebuvo vietinio pobūdžio reiškinys, kad raudonieji partizanai kariavo su Lietuvos valstietija; tame kare dažnai naudotos nusikalstamos, jį kompro-

mituojančios priemonės – deginami kaimai ar atskiros sodybos, žudomi žmonės ir kt.

Sovietiniai istorikai privalėjo nenusižengti, negadinti sovietinės istoriografijos klišių, padėti komunistų partijai įrodinėti iš anksto duotas išvadas⁸.

Sovietmečiu apie raudonųjų baltarusių partizanų 1944 m. birželio 24 d. įvykdytą baudžiamąją akciją prieš Musteikos kaimą rašyta pagrindinėje „Aušroje“⁹.

Reikšmingiausias sovietinės istoriografijos palikimas – buvusių raudonųjų partizanų memuarinė literatūra, atsiminimų knygos. Apie kaimų savisaugą ir kovą su ja palyginti plačiai rašė Pietryčių Lietuvoje partizanavę Teofilis Mončiunskas¹⁰, Juozas Olekas¹¹, Albertas Barauskas¹², Šiaurės rytų Lietuvoje – Bronius Urbonavičius¹³, Jonas Vildžiūnas¹⁴ ir kt.

Raudonieji partizanai (literatūrinių bendra autorių padedami) nesistengė parašyti objektyvią savo veiklos karo metais istoriją, daugelio faktų ir teiginių jų atsiminimų knygose nepatvirtina archyviniai dokumentai (dažnai jų pačių rašyti). Jie vadovavosi tomis pačiomis sovietinėmis propagandinėmis schemomis ir klišėmis, tačiau buvo jų ne taip varžomi.

Raudonųjų partizanų atsiminimų knygos – tai tikrų ir iškraipytų faktų, propagandinių teiginių, epizodų ir siužetų rinkiniai; juose kaimų savisaugos tematikai tarp kitų istorijos klausimų skirta labai mažai vietos.

Moksliniu, pažintiniu atžvilgiu visoms sovietinių partizanų atsiminimų knygoms būdingi šie trūkumai: nutylimi kovos su kaimų savisauga faktai, neigiama, kad ji buvo masiška. Kita vertus, perdedamas atskirų kaimų savisaugos būrių gausumas, apsiginklavimas, jų keltas pavojus raudoniesiems partizanams, jiems padarytos „skriaudos“ (kartu sureikšminami savo veiklos nuopelnai), slepiamos tikrosios prieš savisaugininkus vykdyto teroro priežastys ir motyvai, pa-

brėžiamas priverstinis savisaugos steigimasis bei ginklavimasis ir kt.

Vis dėlto raudonųjų partizanų atsiminimai yra santykinai vertingas istorijos šaltinis, tiesiogiai ar netiesiogiai liudijantis, kad kaimų savisauga egzistavo, buvo paplitusi ir tapo svarbiu antipartizaninės kovos reiškiniu (kartu ir ryškus pavyzdys, kaip sovietmečiu buvo klastojama istorija).

Be abejo, raudonųjų partizanų atsiminimų knygos nevienodai vertingos. T. Mončiunskas (buvęs Trakų brigados partizanų vadas) aprašė kitų autorių neminimą sovietinių partizanų ginkluotą susidūrimą su Lukšos (Lukšio ?) vadovaujamo būrio Trakų aps. Semeliškių vlsč. (matyt, tai Grinkuvos*, Babrauninkų kaimų) savisauga, jos „sunaikinimo“ operaciją. Šio autoriaus atsiminimų knygoje ypač daug netikslių faktų, sąmoningų ar nesąmoningų iškraipymų. Ji gali būti klasikinis pavyzdys, kaip raudonieji partizanai klastojo istorijos tiesą.

J. Olekas pateikė nemažai kovos su kaimų savisauga Pietryčių ir Pietų Lietuvoje faktų, rašė apie Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų savisaugininkus. Anot autoriaus, jie „tyčiojosi“ iš sovietinių atsišaukimų ir partizanų rašytų jiems laiškų, dar smarkiau ginklavosi ir vertė kitus kaimus ginkluotis, todėl nutarta šiuos kaimus nuginkluoti „jėga“. Savotiškai įdomiai apibūdino Kaniūkų kaimo „nuginklavimą“: Kaniūkams atsitiko panašiai kaip ir Bakaloriškėms¹⁵. (Susidorojimas su šiuo kaimu nebuvo toks kruvinas.)

Būdinga, kad buvę lietuvių raudonieji partizanai vengė minėti Kaniūkų kaimo tragediją. Šią „spragą“ iš dalies užpildė žydų autoriai, buvę sovietinio pagrindžio dalyviai – Mejeris Elinas ir Dimitrijus Gelpernas. Jie rašė, jog išaugęs ir sustiprėjęs „Mirtis okupantams“ būrys kartu su kitais būriais „nutarė“ likviduoti „priešo lizdą“

Kaniūkuose. Autoriai pateikia kaimo puolimo operacijos detalių, tačiau visiškai nutyli jos rezultatus¹⁶.

Iš visų sovietinės memuarinės literatūros knygų galima išskirti A. Barausko atsiminimus. A. Barauskas (Margirio būrio vadas, LKP(b) Pietų srities pagrindinio komiteto žvalgybos skyriaus viršininkas) kaimų savisaugos tematikai skyrė palyginti daug dėmesio¹⁷, pateikė gan tikroviškų duomenų apie partizanų padėtį Rūdninkų girioje, priežastis, lėmusias ir aštrinusias jų ginkluotus konfliktus su kaimų savisauga. A. Barauskas buvo visiškai teisingas, rašydamas apie „duonos“ ir ginklų klausimą, kaip „didžiąją problemą“¹⁸. Iš tikrųjų, Rūdninkų girioje daugėjant partizanų, jiems dažnai grėsė badas. Nuo 1943 m. rugsėjo iki 1944 m. pavasario (balandžio pradžios) į girią padėti Genriko Zimano partizanams ir apskritai Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) būriams visoje Lietuvoje iš sovietinio užnugario neatskrido nė vienas lėktuvas su ginklais ir šaudmenimis. Iš autoriaus atsiminimų matyti, kad savisauga buvo visur paplitusi (tai gal net perdėta): 1943 m. rudenį pagalbiniai policijos būriai visą Rūdninkų girią apsupo „ugnies žiedu“, visuose aplinkiniuose kaimuose sudaryti savisaugos būriai¹⁹. Autorius nušvietė partizanų ginkluotus susidūrimus su savisaugininkų kaimais, daugiausia su Daržininkais (Valkininkų vlsč.). Rašydamas apie įvykius ir neminėdamas datų stengėsi sudaryti iliuziją, jog su Daržininkų savisauga susidorota lengvai ir greitai, atvykus į Rūdninkų girią 1943 m. rudenį. (Iš tikrųjų šis kaimas nuginkluotas tik 1944 m. gegužės pabaigoje.)

Daug reikšmingesni savisaugos istorijos tyrimams negu skelbti atsiminimai yra raudonųjų partizanų atsiminimai, neišvydę dienos šviesos, saugomi archyvuose jų rankraš-

* Dabar tokio kaimo nėra.

tiniai variantai. Jie kur kas atviresni, juose daugiau informacijos, jų duomenys labiau atitinka istorijos tikrovę.

Kai kurie jų autoriai kaimų savisaugą Pietryčių Lietuvoje apibūdina kaip vieną didžiausių ar net didžiausią sovietinių partizanų priešą²⁰, Rytų Lietuvoje ir kitur – kaip „labai trukdančią“ jėgą²¹.

Ir iš šio tipo šaltinių išsiskiria A. Barausko darbai. Jau 1944 m. jis parengė ataskaitą–atsiminimą apie Margirio būrio veiklą. Viename iš rankraščio skyrių, pavadintame „Puolimas ant savisaugininkų kaimo“, aprašė raudonųjų partizanų baudžiamąją operaciją prieš apsiginklavusį kaimą (matyt, Daržininkus 1943 m. lapkritį). Visas A. Barausko atsiminimų rankraštis – tai vientisas, išsamus, įtaigus, atvirai ir ciniškai parašytas dokumentas kovos su kaimų savisauga tema, atskleidžiantis terorą prieš Pietryčių Lietuvos valstietiją. Sovietmečiu įvairiomis priemonėmis (taip pat ir meninėmis) visuomenės sąmonėje kurtus vienpusiškus praeities vaizdinius apie „fašistinių okupantų“ degintus, sovietinius partizanus rėmusius kaimus (Pirčiupius ir kt.) A. Barauskas praplečia kokybiškai naujais vaizdiniais apie raudonųjų partizanų žiauriai terorizuotus ir degintus kaimus, jų žūtibūtinę pasipriešinimo kovą²².

Nuo 1988 m., prasidėjus tautinio Atgimimo sąjūdžiui, o su juo ir „baltųjų dėmių“ istorijoje naikinimo procesams, daugiausia periodinėje spaudoje pasirodė publikacijų, kuriose remiantis likusių gyvų liudytojų parodymais naujai pažvelgta į sovietinių partizanų tamsiąsias, iki tol nutylėtas veiklos puses – vykdytas represines, nusikalstamas akcijas, kurios buvo jų ir apsiginklavusių kaimų ginkluotos konfrontacijos „ledkalnio viršūnė“.

Anksčiausiai, iš esmės dar sovietmečiu, pradėta rašyti apie Musteikos kaimo dalinį sunaikinimą²³. Sunku pasakyti, kas tai lėmė. Matyt, išlikusių gyvų liudytojų aktyvumas, jų

siekis atskleisti nesenos praeities skaudžius faktus; galbūt ir tai, kad su kaimu susidorojo ne „savi“, o „svetimi“ – baltarusių sovietiniai partizanai.

1989 m. „Atgimime“ paskelbtas žurnalisto Jono Kazimiero Burdulio interviu (pokalbis) su buvusiu Trakų brigados partizanu Juliumi Sapatka. Publikacija vertinga pateikta informacija apie Bakaloriškių kaimo sunaikinimą, kitų kaimų nuginklavinimą, duomenimis, iš kurių galima spręsti apie Pietryčių Lietuvoje masiškai paplitusią ir iki vokiečių okupacijos pabaigos veikusią kaimų savisaugą, jos bekompromisinę ginkluotą kovą su raudonaisiais partizanais²⁴.

Apie Kaniūkų kaimo tragediją 1990 m. „Respublikoje“ vertingą straipsnį paskelbė Juozas Kudirka. Autoriaus duomenimis, raudonieji baudėjai nušovė arba sudegino 36 šio kaimo žmones. Kaime iš viso buvo 22 sodybos, nesudegintos liko 5. Autorius pateikė įdomių žiauraus susidorojimo su kaimu detalių, paminėjo kai kurių nužudytų kaniūkiečių pavardes²⁵. Apie Kaniūkų sunaikinimą rašė ir iš šio kaimo kilusi žurnalistė Dalia Veličkaitė²⁶.

Paminėtinas ir 1990 m. „Respublikoje“ paskelbtas Česlovo Skaržinsko straipsnis apie raudonųjų partizanų iš dalies sudegintus Pakerotės ir Pašerinės kaimus Labanoro giriose (Švenčionių aps.)²⁷.

1988–1990 m. atgimimo laikotarpiu paskelbti spaudoje rašiniai, liudytojų atsiminimai vertingi naujais empiriniais duomenimis, keliamomis problemomis siekiant atskleisti nutylėtą ir iškreiptą, skaudžią istorijos tiesą. Antai Č. Skaržinskas savo straipsnyje rašė: „Galbūt nereikalausime atpildo budeliams, bet istorinė tiesa apie padarytus nusikaltimus turi būti kuo greičiau pasakyta“. Tačiau tiesa apie raudonųjų partizanų sudegintus kaimus, žmonių žudynes ir kitus nusikaltimus kovojant su kaimų savisauga dar nepasakyta iki šiol. Istoriografijoje susiklostė gana keista padėtis.

Istorikai, rašę apie nacių okupacijos metų lietuvių policiją (su ja vietinė savisauga buvo glaudžiai susijusi, į ją įėjo vadinamoji „garbės“ policija), iš esmės nematė platesnio pobūdžio vietinės savisaugos egzistavimo, neigė jos vaidmenį antipartizaninėje kovoje. Petras Stankeras tvirtino, kad iš vietinių savisaugos būrių steigimo „nieko gero neišėjo“ ir faktiškai šie padaliniai iki „karo pabaigos“ nepradėjo veikti. Esą tik kai kuriose Lietuvos apskrityse karo pabaigoje „garbės“ policija buvo panaudojama kovai su lenkų bei sovietiniais partizanais. Trakų apskrities policijos Onušio nuovados viršininko 1944 m. birželio mėn. iš „garbės“ policininkų sudarytas pagalbinės nemokamos policijos „skrajojantis“ būrys, kuriame buvo 50 policininkų, gan sėkmingai triuškinio Lietuvos priešininkus²⁸.

Ne taip kategoriškai rašė Arūnas Bubnys. Jis pažymėjo, kad nėra žinoma, kiek vietinės savisaugos būrių buvo įsteigta, ir darė išvadą, jog jų veiklos rezultatai buvo menki. Neva daugelyje vietovių (ypač Rytų Lietuvoje) gausūs ir gerai ginkluoti sovietų partizanų būriai greitai nuginklavo kaimų savisaugos būrius ir toliau beveik nevaržomai galėjo terorizuoti ir plėsti kaimų gyventojus²⁹.

Nors vietinės savisaugos istorijos klausimai (kaip ir daugelis kitų vokiečių okupacijos laikotarpio klausimų) sudėtingi ir prieštaringi, galimi įvairūs požiūriai ir vertinimai, vis dėlto tokius teiginius ir išvadas galima apibūdinti kaip apriorinius, paviršutiniškus, nepagrįstus, neatitinkančius tikrovės. Jie trukdo visuomenei domėtis nutylėtais, įdomiais giluminiais procesais, vykusiais Lietuvoje nacių okupacijos metais, slopina istorinę atmintį.

Šiuo atžvilgiu istoriografinė padėtis primena sovietmetį. Tada apie kaimų savisaugą, savaip interpretuodami jos veiklos klausimus, rašė buvę raudonieji partizanai, o ofi-

cialioji istoriografija problemą nutylėjo. Atgimimo laikotarpiu ir vėliau apie tai rašė žurnalistai, gyvi įvykių liudytojai ir kiti autoriai, o istorikai tylėjo ar net neigė vietinės savisaugos kaip istorijos reiškinių egzistavimą.

Sąmoningu faktų apie raudonųjų partizanų kovą su kaimų savisauga nutylėjimu ir slėpimu, nenoru atskleisti nemalonią tiesą apie žydų būrių vaidmenį joje galima įtarti žydų autorius. Rūdninkų girioje veikusį didelį „Mirtis okupantams“ būrį sudarė iš Kauno geto pabėgę žydai ir sovietiniai karo belaisviai. Šis būrys atliko svarbiausią vaidmenį nusikalstamomis priemonėmis susidorojant su Kaniūkų kaimu. Daug žydų buvo ir kituose Rūdninkų girioje veikusiuose raudonųjų partizanų būriuose.

Buvęs Rūdninkų girios partizanas Dovas Levinas knygoje „Trumpa žydų istorija Lietuvoje“ rašo apie išgyvenusius žydų prisijungimą „prie ginkluotų būrių ar tikrų partizanų grupuočių, t. y. tų, kurios priklausė sovietiniam partizanų sąjūdžiui“. Būdami visiškai atitrūkę nuo likusiųjų žydų, įkalintų getuose, ir jausdami daugumos vietinių gyventojų priešišumą jie turėjo tik tokią galimybę įsitraukti į veiklią kovą su naciais, kartu ir atkeršyti savo šeimų žudikams. Tai gi autorius lyg ir bando pateisinti žydų partizanų dalyvavimą baudžiamosiose akcijose prieš Kaniūkus ir kitus kaimus, tačiau tiesiogiai ir konkrečiai apie jas nekalba. Lentelėje D. Levinas pateikia duomenis apie 6 žydų partizanus, „užmuštus ūkininkų sargybų“³⁰.

Nušviesdamas žydų pasipriešinimo kovą ir jų veiklą sovietinio ginkluoto pagrindžio struktūrose, santykių su kaimų savisauga klausimo savo monografijoje visiškai nepalietė Solomonas Atamukas³¹.

Apie žydų partizanų dalyvavimą kovose su kaimų savisaugos būriais Pietryčių Lietuvoje savo atsiminimų knygoje net neužsimena buvusi „Mirtis okupantams“ būrio parti-

zanė Sara Ginaitė-Rubinsonienė³². Žiauri Kaniūkų operacija negalėjo „pasimiršti“, išdilti iš atminties, juo labiau kad S. Ginaitė nebuvo eilinė partizanė, ji dirbo šio būrio štabe, spausdino būrio dokumentus, laiškus (matyt, kaimų savisaugininkams), atsišaukimus įvairiomis kalbomis, jos partizaninės veiklos dokumentuose yra duomenų apie daugkartinį dalyvavimą „triuškinant vokiečių garnizonus“³³ (sovietinių partizanų dokumentuose dažnai taip vadinti ir apsiginklavę savisaugininkų kaimai). Kaniūkų operacijoje dalyvavo jos vyras Michailas Robinsonas³⁴.

Vis dėlto negalima tvirtinti, kad istoriografijoje vietinės savisaugos istorijos faktai buvo visiškai užmiršti. Liudas Truska minėjo raudonųjų partizanų terorizuojamus „savigynos būrius kūrusių kaimų gyventojus“, Kaniūkų, Bakaloriškių, Musteikos kaimų deginimą, jų žmonių žudynes. Autorius pirmą kartą į istoriografiją įvedė faktą apie Bakaloriškių kaime nužudytus 18 šio kaimo gyventojų³⁵. Sigitas Jегелеvičius iškėlė įdomią diskusinę mintį, kad lietuviškasis nepriklausomybinis judėjimas, vokiečių okupacijos metais neturėjęs partizaninio tipo ginkluotos jėgos, po karo Lietuvos valstybei atkurti manė pasinaudoti ir Rytų bei Pietryčių Lietuvos apskrityse paplitusiais kaimų savisaugos būriais³⁶. Gintaras Lučinskas paskelbė dokumentų publikaciją apie Alytaus apskrities Alovės valsčiaus savisaugą, Nemunaičio savisaugininkų brolių Vlodo ir Antano Gruodžių žūtį užpuolus raudoniesiems partizanams³⁷, Viktoras Maldžiūnas savo atsiminimuose – apie kaimų ginklavinimą Rytų Lietuvoje (Švenčionių aps.)³⁸.

Archyviniai šaltiniai. Jų visumą tyrinėjama tematika sąlyginai galima suskirstyti į dvi grupes: 1) nacių okupacijos ir pokario metų sovietiniai šaltiniai; 2) kiti šaltiniai, atsiradę nedalyvaujant sovietinėms institucijoms.

Sovietiniai šaltiniai savo forma labai įvairūs. Iš jų pažymėtini šie: raudonųjų partizanų vadų Lietuvoje operatyviai siųstos ra-

diogramos, G. Zimano, Motiejaus Šumausko ir kitų sovietinio pagrindžio vadovų rašyti laišakai į Maskvą, LPJŠ, sovietinio pagrindžio žvalgybos ir agentūros surinkti duomenys, būrių, grupių ir kitų organizacinių struktūrų ataskaitos, kovinių veiksmų dienoraščiai, įsakymai, raportai, partizanų asmens bylų medžiaga ir kt.

Sovietiniams dokumentiniams šaltiniams būdingi visi minėti sovietinės istoriografijos trūkumai. Jie labai tendencingi, nepatikimi, fragmentiški, neinformatyvūs. Tendencingumo viršūne juose galima laikyti kaltinimus Bakaloriškių kaimo savisaugininkams, neva nužudžiusiems apie 300 „tarybinių žmonių“³⁹.

Partizanų ataskaitose, asmens bylose ir kt. dokumentuose mažai konkrečių duomenų apie savisaugininkų kaimų puolimus. Dažnai minimas Bakaloriškių kaimo užpuolimas, tačiau informacija apie jį apibendrinama šabloniška fraze „drąsiai triuškino Bakaloriškių banditus“. Sovietinių partizanų šaltiniai neinformatyvūs ir dėl objektyvių priežasčių: sovietinis ginkluotas pagrindis buvo per silpnas, kad galėtų pulti susikūrusią miestelių ir miestų savisaugą, neturėjo su jomis ginkluotų konfliktų, jis nepalaikė jokių santykių ir su daugelio kaimų savisaugininkais, ribotos buvo žvalgybos, agentų verbavimo galimybės. Todėl iš jų sunku susidaryti vaizdą apie realius savisaugos veikimo mastus.

Sovietiniuose šaltiniuose vietinės savisaugos struktūrų dalyviai vadinami „savisaugininkais“, „kaimų sargybiniais“, tačiau dažnai ir apibendrinamaisiais terminais: „buržuaziniai nacionalistai“, „pagalbiniai policininkai“, „policijos talkininkai“, „šauliai“, „baltieji partizanai“, „lietuvių banditai“. Tokiais atvejais dažnai nėra aišku, apie ką konkrečiai kalbama.

Duomenų apie kaimų savisaugą yra KGB dokumentiniuose šaltiniuose (jos dalyvių parodymuose).

Kiti, nesovietiniai, šaltiniai – tai nacionalinio pagrindžio, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, lietuvių policijos dokumentai. Agituojant kurti ginkluotą savisaugą 1943 m. rudenį apie ją nemažai rašyta oficialiai leistoje spaudoje. Joje galima rasti vertingos informacijos apie savisaugos steigimo tikslus, planuotus ir realiai įgyvendintus organizacinius principus⁴⁰, tačiau duomenų apie veiklą, kovą su partizanais labai nedaug. Matyt, jais vengta kelti nerimą visuomenėje, galbūt jų skelbti neleido ir vokiečių cenzūra.

Apskritai dokumentinių šaltinių ir jų duomenų bazė nėra gausi, pakankama, visavertė ir tai labai apsunkina savisaugos istorijos tyrinėjimus; bent iš dalies, matyt, tai nulėmė ir aptartas tendencijas historiografijoje.

Svarbiausi tyrimų tikslai ir uždaviniai nurodyti straipsnio pradžioje. Straipsnyje nesiekta nušviesti sovietinio ginkluoto pagrindžio Lietuvoje veiklos, jo vidinės raidos problemų (jas galima priskirti prie svarbiausių priežasčių, lėmusių vietinės savisaugos atsiradimą). Neatskleidžiama ir vietinės savisaugos struktūrų veikla, pateikiami tik atskiri faktai, įrodantys jų paplitimą. Vietinės (kaimų) savisaugos santykiai su raudonaisiais partizanais, pastarųjų įvykdytos baudžiamosios operacijos prieš apsiginklavusius savisaugininkų kaimus, jų deginimas ir žmonių žudynės bei daugelis kitų netyrinėtų, sąmoningai nutylėtų, politizuotai (tendencingai) aiškintų istorijos klausimų atskleidimas bus tolesnių autoriaus tyrinėjimų uždavinys.

Ginkluota savisauga nebuvo unikalus, vien Lietuvai būdingas reiškinys. Gausios ginkluotos valstiečių savigynos („samoachovos“) formuotės (jose buvo apie 100 tūkst. narių) veikė Vakarų Baltarusijoje. Jos saugojo kaimus ir naikindavo pasirodžiusius „svetimuosius“, kovėsi su sovietų partizanais. Dalis šių formuočių įėjo į lenkų Armiją krajavą, dalis – į Ukrainos sukilėlių armiją,

veikusią Polesėje⁴¹. Su „samoachovos“ formuotėmis susidurdavo bei skaudžiai nuo jų nukentėdavo ir pėsčiomis iš sovietų užnugario į Lietuvą skverbęsi raudonieji lietuvių partizanai.

VIETINĖ SAVISAUGA NUO 1941 M. IKI 1943 M. RUDENS. NESĖKMINGI BANDYMAI KURTI GINKLUOTĄ SAVISAUGĄ

Užtikrinti gyventojų saugumą, visuomeninio ir privataus turto, miestų, miestelių ir kaimų, įvairių civilių objektų apsaugą, krašto vidaus gyvenimo rimtį, kurti šias funkcijas vykdančias struktūras ir įtraukti į jas gyventojus – šie uždaviniai iškilo pačioje karo ir vokiečių okupacijos Lietuvoje pradžioje. Būtent tada tai buvo ypač aktualu: priešakiniai *vermacht* daliniai žaibiškai (per kelių dienų) okupavo Lietuvą, jo užnugario apsaugos dalys atsiliko, be to, jos vykdė pirmiausia karinių objektų ir komunikacijų apsaugą. Susikūrusios vokiečių karo lauko komendantūros iš pradžių savo dispozicijoje neturėjo jokios karinės jėgos, kuri galėtų kovoti su atsilikusiais nuo savo dalinių, bandžiusiais priešintis ar paprasčiausiai plėšikavusiais raudonarmiečiais, sumaišties sąlygomis suaktyvėjusiais kriminaliniais elementais, palaikyti krašte tvarką ir rimtį.

Krašto apsaugą vykdančios struktūros iš pradžių kūrėsi stichiškai, vokiečiai šio proceso neinicijavo ir nekontroliavo. Įmonių bei įstaigų, visuomeninio ir gyventojų turto apsauga buvo stichiškai susikūrusių 1941 m. Birželio sukilėlių būrių veiklos sudedamoji dalis; kūrėsi ir specialūs jų padaliniai – apsaugos (gynybos) būriai, sudaryti iš įmonių ir įstaigų darbininkų bei tarnautojų, kariškių, studentų ir moksleivių. Jau 1941 m. birželio 23 d. Kaune tvarkai palaikyti pradėjo organizuotis plk. Liudviko Butkevičiaus vadovaujama vietinė apsauga. Jos štabas per

Kauno radiją paskelbė keliolika potvarkių bei įsakymų. Viename šio štabo įsakymų nurodyta: a) visur suorganizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų bei valstybinio turto apsauga; b) išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, kur tokių nėra, vietinės apsaugos dalinio vadovybei juos laikinai paskirti; c) Kauno apsaugai mieste paskelbta visų išlikusių karininkų ir puskarininkų mobilizacija. Vietinės rinktinės štabo pradėtą darbą perėmė Laikinoji vyriausybė, ji pertvarkė štabo veiklą. Vietinei apsaugai vadovauti vietoj plk. L. Butkevičiaus paskirtas plk. Andrius Butkūnas. Apskritai atsakingas už Kauno apsaugą tapo plk. Jurgis Bobelis, Laikinosios vyriausybės paskirtas miesto karo komendantu⁴².

Apsaugos (savisaugos) funkcijas vykdžiusios pajėgos kūrėsi daugelyje Lietuvos miestų, miestelių ir kaimų. Antai Joniškio Lietuvių aktyvistų fronto (LAF'o) 1941 m. birželio 28 d. narių susirinkime buvo sudarytas laikinasis valdžios komitetas ir apsvaistytas miesto apsaugos organizavimo klausimas. Nutarta miesto apsaugai pasitelkti vietos šaulius⁴³.

Gyventojų ir turto apsaugą Platelių valsčiuje (Kretingos aps.) vykdė partizanų būrys, vadovaujamas mokytojo [Stasio] Barauskos. Viena iš būrio ginkluotų grupių ėjo sargybą Ginteliškių kaime, saugojo nuo išgrobstymo tarybinio ūkio turtą ir kt.⁴⁴

Vadovaudamiesi savo interesais vokiečiai leido steigti „vietinei savisaugai“, tačiau jai numatė bendrą vadovavimą: „vietinei savisaugai“ turėjo vadovauti „savi vadai“ ir vokiečių karo lauko komendantūros.

Laikinoji vyriausybė, LAF'o būriai rūpinosi krašto saugumu, jo gyventojų ir turto apsauga, vokiečiai – savo užnugario saugumu, taigi motyvai ir interesai kuriant savisaugos struktūras objektyviai tarsi sutapo. Tačiau labai greitai lietuviams atsirado pa-

pildomų motyvų steigti ir stiprinti apsaugos struktūras: vermachto ir jų apsaugos daliniai, išprovokuoti atsilikusių raudonarmiečių šūvių, pirmosiomis karo dienomis Lietuvoje įvykdė žiaurių ir negailestingų keršto akcijų, šaudė vietos žmones (daugiausia vyrus), degino kaimus⁴⁵. Taigi vietinei apsaugai reikėjo ne tik gintis nuo tiesioginių raudonarmiečių išpuolių, bet ir netiesiogiai „saugoti“ vokiečius nuo įvairių prieš juos nukreiptų provokacijų, neduoti preteksto vykdyti negailestingas keršto akcijas ir nekaltų civilių žmonių žudynes.

Apskritai kuriant „vietinę apsaugą“ greitai pradėjo ryškėti skirtingi okupantų vokiečių ir lietuvių interesai. Lietuviai puoselėjo Lietuvos valstybės, Lietuvos kariuomenės ir kitų valstybinių institucijų atkūrimo viltis, o vokiečiai nesirengė suteikti okupuotai Lietuvai net dalinio valstybingumo: neturėjo būti leidžiama atsikurti „lietuvių valstybei“, taip pat jos kariuomenei, draudžiami visokie politiniai sambūriai, net profesinės sąjungos⁴⁶.

Išryškėjo ir skirtingas „vietinės savisaugos“ sampratos bei jos turinio suvokimas. Vokiška jos samprata buvo labai plati, viską apimanti, politizuota. Į ją įėjo visos lietuviškos karinės policinės formuotės (lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionai), net ir siunčiamos į Rytų frontą ar kitur už Lietuvos ribų⁴⁷. „Savisauga“ tebuvo vienintelė vokiečių leista lietuviškų karinių dalių steigimo forma. Visiems jiems skirtas tik pagalbinių policinio pobūdžio kare vaidmuo, jie jokia būdu negalėjo turėti atsikuriančios Lietuvos kariuomenės požymių.

Tuo tarpu bent kai kurie lietuvių visuomenės ir kariniai veikėjai, net ir nusiteikę glaudžiai kolaboruoti su vokiečiais, be „vietinės savisaugos“, siekė kurti lietuviškas karines pajėgas, kurios būtų būtent Lietuvos kariuomenės užuomazga ar turėtų tokių organizacinių raidos perspektyvų, Vokietijos

sajungininko teisėmis dalyvautų kovoje su bolševizmu. Siekiant atkurti Lietuvos kariuomenę, ieškota kad ir menkiausių galimybių, tikėtasi tam tikslui panaudoti ir vietinės savisaugos (savigynos) struktūrų kūrimąsi.

Paradoksalu, tačiau visuotinai vartotos sąvokos „savisauga“, „vietinė savisauga“ formaliai buvo priimtinos abiem pusėms: lietuviams – todėl, kad ši sąvoka apibrėžė savisaugos dalinių veiklą teritoriniu, Lietuvos, lietuvių tautos nacionalinių interesų gynimo funkcijomis; vokiečiams okupantams – pirmiausia propagandiniu aspektu (palengvino Lietuvos žmones įtraukti į kuriamas karines ir policines formuotes). Tačiau pažymėtinas ir kitas, dar svarbesnis politinis aspektas: vokiečiai, leisdami kurtis tik „savisaugai“, tarsi atribojo lietuvių tautą nuo dalyvavimo Reicho „kryžiaus žygyje“ prieš bolševizmą, taigi ir su juo susijusių moralinių, politinių įsipareigojimų ateityje sprendžiant jos likimą ir Lietuvos valstybingumo klausimą.

Taigi politinių interesų priešprieša, procesų politizavimas, tarpusavio įtarumas ir nepasitikėjimas apsunkino ir trukdė kurti „vietinę apsaugą“, turėjusią vykdyti sąlyginai tikrąsias (kiek tai neprieštaravo okupantų interesams) krašto apsaugos funkcijas.

Krašto saugumo, gyventojų, visuomeninio bei privataus turto ir kt. apsaugos funkcijas sėkmingai galėjo vykdyti daug kur Lietuvoje susikūrę (kai kur gana gausūs) 1941 m. Birželio sukilėlių būriai bei atsikuriančios karinės patriotinės Šaulių sąjungos nariai, juo labiau kad Šaulių sąjungą sovietų valdžios represijos palietė palyginti nedaug, ji buvo naikinama pamažu, šaulių būriai susiję teritoriškai, krašto apsaugai buvo rengiami, jai ruošėsi iš patriotinių paskatų⁴⁸.

Tačiau vadovaudamiesi savo politiniais interesais vokiečiai jau 1941 m. birželio pabaigoje pradėjo nuginkluoti sukilėlių būrius, neleido atsikurti ir Šaulių sąjungai.

Negana to, vokiečių komendantūros nedelsdamos stengėsi nuginkluoti visus gyven-

tojus, konfiskuoti jų turėtus ginklus. Antai Valkininkų komendantūra jau 1941 m. liepos 6 d. įsakė visiems civiliams gyventojams, turintiems ginklų, amunicijos ir kitų „kariškų apsigynimo priemonių“, visa tai ir net medžioklinius šautuvus iki liepos 9 d. vakaro atiduoti į Valkininkų kareivines. Nepaklususius gyventojus grasinta „tuoj pat“ sušaudyti⁴⁹.

Tokie reikalavimai ir grasinimai kartojo si dažnai. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas 1942 m. kovo 20 d. skelbė pasirašęs „paskutinį“ skelbimą, kuriame reikalavo per mėnesį atiduoti ginklus ir šaudmenis, grasino griežčiausiomis, „iš principo mirties bausmėmis“⁵⁰. Archyvinuose šaltiniuose galima rasti nemažai faktų apie tokių bausmių vykdymą.

Iš buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų buvo atimami asmeniniai ginklai (išskyrus kardus ir netinkamus naudoti, vien istorinę vertę turėjusius ginklus). Bent kai kuriose, vokiečių požiūriu „ramiose“, Lietuvos apskrityse jų komendantūros stengėsi „nuginkluoti“ net ir lietuvių policiją. Antai Tauragės aps. Kvėdarnos vlsč. policijos nuovados viršininko žinioje buvo 22 šautuvai, vokiečiai norėjo palikti nuovada tik 2–3 šautuvus⁵¹.

Tokią įvykių raidą lėmė ne tik politiniai okupantų interesai, bet ir reali karo įvykių tėkmė ir padėtis Lietuvoje. Frontui greitai nutolus į Rytus, vidaus gyvenimas normalizavosi, okupuota Lietuva tapo „giliu“ ir ramiu vokiečių kariuomenės užnugariu. Į Rytus kovai su sovietiniais partizanais ir kitoms užduotims vykdyti buvo išsiųsti dauguma 1941–1942 m. suformuotų lietuvių savisaugos batalionų (nepaisant A. T. von Rentelno pažadų jų iš Lietuvos neišsiųsti)⁵².

Krašto saugumo ir tvarkos palaikymo funkcijas daugiausia vykdė lietuvių policija, visiškai pavaldi SS ir policijos vadovybei bei nuo jos priklausoma. Nors palyginti negausi, blogai ginkluota, ji susidorojo su jai ke-

liamomis užduotimis. Lietuvių policijai (pirmausia viešajai) kilus pavojui į pagalbą ateidavo pagalbinės („garbės“) policijos rezervas, sudarytas iš buvusių šaulių, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių, kitų „visais atžvilgiais patikimų vietos gyventojų“, dirbusių savo tiesioginį darbą. Pagalbinių („garbės“) policininkų iki 1943 m. spalio 11 d. visoje Lietuvoje buvo apie 7740⁵³.

Pagalbinė policija daugelyje Lietuvos vietovių „nieko neveikė“, nes (viešojo) policija susitvarkė su savo užduotimis⁵⁴, jos struktūros sunyko, kai kurie pagalbiniai policininkai įstojo į savisaugos batalionus, policiją, tačiau didžioji jų dalis ramiai dirbo savo ūkiuose, sėkmingai išvengdami vokiškų mobilizacijų ir sudarydami didžiulį žmonių potencialą vietinės savisaugos struktūroms kurtis.

Vis dėlto padėtis keitėsi. Iš Maskvos organizuojamas ir aktyviai ginkluotai kovai inspiruojamas sovietinis pogrindis bei jo ginkluota jėga – raudonieji partizanai pamažu Lietuvoje plėtė savo veiklą, pradėjo vykdyti diversijas ir teroro aktus.

1942 m. gegužės 19 d. sovietiniai baltarusių partizanai Švenčionių apylinkėse nužudė ir išniekino du apskrities ūkio vadovus (J. Becką ir W. Gruhlį). „Atsiskaitydami“ už šią akciją vokiečiai (dalyvavo ir lietuvių policija) sušaudė apie 400 Švenčionių apylinkių gyventojų, daugiausia lenkų⁵⁵.

Nekaltų žmonių masinės žudynės prie Švenčionių, apie kurias vokiečių okupantai bauginimo tikslais plačiai rašė oficialiai leidtoje spaudoje, sukėlė Lietuvoje didelį atgarsį. Po Švenčionių įvykių lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai iškėlė vokiečiams Lietuvos žmonių saugumo, „vietinės apsaugos“ steigimo, gyventojų apginklavimo klausimus.

Finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis, savo dienoraštyje aprašydamas Švenčionių įvykius, retoriškai klausė: „Ką gali ūkininkas padaryti, jei pas jį ateina apsiginklavę desantininkai? Faktinai nieko. Kur

pranešti, jei policija yra už 10–15 km? Padėtis be išeities“. Toliau savo dienoraštyje J. Matulionis rašė: „Šnekėjau su generolu [Petru Kubiliūnu. – R. Z.], kad būtinai mes turime reaguoti – pirma, prašyti lietuvių atžvilgiu netaikyti šio metodo [masinio keršto. – R. Z.], nes juk ne jie yra kalti, ir antra, leisti įsteigti savisaugą, apginkluojant kiekviename kaime po 3 ar 4 vyrus, kurių uždavinys būtų kova su desantininkais ir panašiais teroristais“. J. Matulionis teigia parašęs laiško projektą, kurį reikėtų įteikti generalkomisariatui. Jo žodžiais tariant, „reikia bandyti užbėgti už akių, kad vėl nepasikartotų masiniai šaudymai“⁵⁶.

Prieš Švenčionių žudynes (jų konkrečiai neįvardijant) protestuota Kazio Griniaus ir Mykolo Krupavičiaus 1942 m. liepos 13 d. memorandume P. Kubiliūnui; jame prašoma „padaryti žygių, kad lietuviai nebūtų daromi atsakingais už nuleistų parašutais ar kitokiu būdu patekusių Lietuvon bolševikų agentų, kuriuos jie laiko tokiais pat priešininkais kaip ir vokiečiai, darbus“⁵⁷.

1942 m., matyt, po Švenčionių įvykių (ar net prieš juos⁵⁸) lietuvių savivaldos administracijos iniciatyva ir pastangomis buvo parengtas detalus ir išsamus vietinės apsaugos (savisaugos) steigimo projektas. Tai įdomus dokumentas, atspindėjęs lietuvių savivaldos administracijos požiūrį į vietinę savisaugą, jos įgyvendinimo būdus, veiklos funkcijas.

Vietinę apsaugą (savisaugą) turėjo sudaryti dvi organizacinės grandys: 1) vietinės apsaugos apskričių daliniai; 2) valsčių ir seniūnijų apsaugos tarnyba.

Vietinės savisaugos pagrindą turėjo sudaryti apsaugos daliniai, suformuoti apskričių centruose. Visose apskrityse jie turėjo būti vienodo dydžio (neatsižvelgiant į apskričių plotą, gyventojų skaičių, „banditizmo“ intensyvumą). Tarp apskričių dalinių numatytas glaudus bendradarbiavimas, ypač apygardų teritorijose. Tačiau daliniai ne-

galėjo būti panaudojami už Lietuvos generalinės srities sienų (tai projekte pabrėžta). Apsaugos dalinių veiklos tikslas – saugoti ūkinius objektus, viešuosius pastatus, kelius, atskirus asmenis, kovoti su diversantais ir teroristais, užtikrinti ramų visą ūkio šakų darbą ir rimtį krašte. Jie turėjo būti pavaldūs apskričių viršininkams, pagal kitą projekto variantą – vietinės apsaugos dalinių inspektoriams: prie vidaus reikalų generalinio tarėjo numatyta įsteigti vyriausiojo inspektoriaus, prie apygardų komisarų – inspektorių pareigybės. Inspektoriai savo veikloje turėjo vadovautis vidaus reikalų generalinio tarėjo įsakymais, instrukcijomis ir nurodymais. Apsaugos dalinių vadais turėjo būti skiriami buvę Lietuvos kariuomenės kadriniai ir atsargos karininkai, būriai komplektuojami iš savanorių, tik lietuvių, 21–40 metų amžiaus vyrų, atlikusių karo tarnybą. Pagal kitą variantą tarnyba daliniuose turėjo būti privaloma, mobilizacija į ją vykti pirmojo generalinio tarėjo potvarkiais.

Vietinės apsaugos apskrities dalinyje numatyti tokie etatai: karininkų – 2, viršilų – 1, puskarininkių – 2, jaunesniųjų puskarininkių – 6, grandinių – 5, eilinių – 40, iš viso 56 etatai. Kiekvieno apskrities dalinio ginkluotė numatyta tokia: 44 šautuvai, tiek pat durtuvų, 4 lengvieji kulkosvaidžiai, 10 automatinių pistoletų, taip pat žiūronai, kompasai, planšetės ir kita karinė amunicija. Taigi iš viso 25 Lietuvos apskrityse apsaugos daliniuose turėjo tarnauti 1400 vyrų, ginkluotų 1100 šautuvų ir durtuvų, 100 lengvųjų kulkosvaidžių, 250 automatinių pistoletų ir kt.

Rengę projektą lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai vokiečiams neskyrė jokių pareigų (panašių į ryšių karininkų pareigas savisaugos batalionuose). Nenumatytas vietinės apsaugos dalinių pavaldumas policijai; su apskričių administracija, viešąja ir saugumo policija jie turėjo palaikyti tik „glaudžius ryšius“. Daugiau saitų galima

ižvelgti su vokiečių *vermachtu*, pvz., apsaugos būrių karininkai turėjo gauti *vermachto* karininkų maitinimo korteles ir kt.

Kaip karinio pobūdžio organizacija vietos apsaugos daliniai buvo panašūs į sukarintą Šaulių sąjungą: nuo 1935 m. jos rinktinių vadai apskrityse buvo karo komendantai, Lietuvos kariuomenės štabo planuose šauliams numatyta pavesti tam tikras užduotis – kovoti su priešo diversantais, eiti sargybų tarnybą, saugoti kelius ir tiltus ir kt.⁵⁹

Kovai su „diversantų ir teroristų gaujomis“ valsčiuose ir seniūnijose turėjo būti organizuota apsaugos tarnyba (apsaugos grupės). Organizaciniu atžvilgiu jos neturėjo būti sudedamąja apskričių apsaugos būrių dalimi, tik reikalui esant „kooptuojamos“ jiems į talką. Tarnyba apsaugos grupėse skelbta „garbės tarnyba“, joms numatytas viešosios tvarkos pagalbinės policijos, priklausomos nuo lietuvių policijos nuostatų viešininkų, statusas. Į valsčių ir seniūnijų apsaugos grupes turėjo būti priimami „savanoriai ūkininkai, rimti, blaivūs, visiškai patikimi, teismo nebausti, sveiki ir ne vyresni kaip 45 metų amžiaus, tarnavę Lietuvos kariuomenėje arba viešosios tvarkos policijoje“. Apsaugos grupių nariai turėjo būti apginkluoti šautuvais ir 45–90 šovinių. Apsauginių pareigas jie turėjo eiti dirbdami „nuolatini darbą“, negaudami jokio atlyginimo, dėvėdami civilinę aprangą (tik sužeisti ir netekę darbingumo turėjo gauti karišką pensiją, žuvusieji laidojami valdžios lėšomis). Apsauginiai ant kairės rankos privalėjo nešioti žalią raištį su užrašu „Pagelbinė policija. N[eapmokama. – R. Z.]“ ir valdžios antspaudu.

Kiekvienoje seniūnijoje apsaugos grupės turėjo sudaryti 5–10 vyrų. Be to, visuose valsčiuose turėjo veikti atskiros 15-os vyrų apsaugos grupės, tiesiogiai pavaldžios policijos nuostatų viršininkams⁶⁰.

Taigi jau 1942 m. pradžioje atsakingi lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai

parengė didžiulį savo užmojais ginkluotos vietos savisaugos steigimo ir antipartizaninės kovos planą. Neabejotina, kad jį įgyvendinus būtų buvę efektyviai kovoama su raudonuoju ginkluotu pogrindžiu, ypač pačioje jo veiklos užuomazgoje, visai kitaip būtų susiklosčiusi šio pogrindžio Lietuvoje istorija (ir daugelis kitų okupuotos Lietuvos vidaus gyvenimo procesų bei įvykių).

Vokiečių okupacinės valdžios požiūris į parengtą vietos savisaugos organizavimo projektą nėra aiškus. Viena tegalima pasakyti – jis buvo neigiamas. Vokiečiai tam planui nepritarė ir jo nepatvirtino, matyt, jame numatytų apsaugos priemonių nelaikė adekvачiomis raudonųjų partizanų ir kitų priešų keliamam pavojui, antra vertus, įžvelgė tam tikrą grėsmę savo politiniams interesams.

Projekte numatytoms antipartizaninės kovos priemonėms bent iš dalies įgyvendinti 1942 m. dar nebuvo nei išorės, nei vidaus sąlygų. Išskyrus nesėkmę prie Maskvos 1941 m. pabaigoje, dar nebuvo ryškių Vokietijos karinio pralaimėjimo kare požymių. Vokietijos *vermachtas* Rytuose turėjo strateginę iniciatyvą, vykdė puolamąsias operacijas, nesirengė gynybai. Raudonųjų partizanų ir kitų Vokietijos reicho priešų veikla Lietuvoje dar buvo silpna. Vokiečiams dar neatrodė, kad reikia ir tikslinga kurti vietinę ginkluotą savisaugą, t. y. atskiras, specialias antipartizaninės kovos pajėgas.

Be to, matyt, galima kalbėti ir apie minėtus vietinės savisaugos būrių steigimo politinius aspektus. Jų organizavimo projekte ir kituose lietuviškosios administracijos dokumentuose aiškiai matyti, kad buvo siekiama kurti savarankiškesnes, net ir politiniu atžvilgiu mažiau nuo vokiečių priklausomas lietuviškas ginkluotas pajėgas⁶¹. Galima daryti prielaidą, kad tokias viltis ir iliuzijas buvo inspiravę patys vokiečiai. Alfredo Rozenbergo 1942 m. kovo 7 d. įsaku okupuotoms Baltijos šalims oficialiai suteikta vietinė sa-

vivalda, ją žadėta plėsti. Parengtas vietinės apsaugos organizavimo projektas galėjo būti susijęs su platesnės savivaldos Lietuvai suteikimo perspektyva.

Tačiau vokiečiai nesirengė lietuviškajai administracijai suteikti teisę spręsti karinio pobūdžio klausimų. Apie bet kokias karines formuotes, kurių veikla apsiribotų tik Lietuvos teritorija, turėtų savarankiškumo požymių, 1942 m. dar negalėjo būti kalbos. Svarbiausias uždavinys, kurio vokiečiai atkakliai siekė, buvo Lietuvos vyrų mobilizacija, nacionalinių karinių formuočių sudarymas ir išsiuntimas į Rytus kovoti dėl Vokietijos interesų fronte ir su daug stipresniu nei Lietuvoje sovietiniu partizaniniu judėjimu.

Vokiečių okupantų planai vietinės savisaugos struktūrų kūrimo, civilių objektų, gyventojų ir jų turto apsaugos atžvilgiu buvo kur kas kuklesni ir nuosaikesni. Iki 1943 m. pradžios ypač tose Lietuvos vietovėse, kur raudonųjų partizanų veikla nekėlė didesnio pavojaus, kaimų ir miestelių apsauga palikta lietuvių savivaldos valdžios, netgi jos vietinių institucijų nuožiūrai. Antai Tauragės apskrities valdyba 1942 m. kovo 25 d. svarstė „panaktinių“ apskrities miestelių apsaugai samdymo klausimą. Iš valdybos posėdžio protokolo matyti, kad lietuviškosios administracijos Savivaldybių departamentas šį klausimą rekomendavo „vietoje, savo nuožiūra sutvarkyti“. Tauragės apskrities valdyba „panaktiniams“ samdyti neturėjo lėšų, todėl miestelių apsauga kartu su vietos valdžia įpareigojo rūpintis pačius gyventojus, esą tai „jų asmens ir turto apsaugos reikalas“. Gyventojai turėjo patys „apsidėti“ sargybinių prievole: eiti jas paeiliui arba vietoj savęs samdyti „patikimus, sargybai tinkančius asmenis“⁶².

Kaimų ir miestelių sargybų organizavimui daugiau dėmesio buvo skiriama Rytų Lietuvoje, kur raudonųjų partizanų veikla ir apskritai „banditizmo“ reiškiniai kėlė kur

kas didesnę pavojų. Sargybų, sudarytų iš civilių gyventojų, organizavimas čia nebuvo paliktas vietos valdžios nuožiūrai ir savieigai, jo procesus „iš viršaus“ reguliavo vokiečių policijos ir lietuviškosios savivaldos administracijos valdžia. Pačios „sargybos“, kaip antipartizaninės kovos struktūros, čia įgavo sudėtingesnes organizacines ir intensyvesnes veiklos formas.

Lietuvių policijos Eišiškių apskrities vado 1943 m. kovo 17 d. rašte Varėnos valsčiaus viršaičiui minimas vokiečių SS ir policijos vado 1942 m. gruodžio 11 d. įsakymas Nr. 56521, kuriame kovai su „banditais“ reikalaujama visuose kaimuose organizuoti 2–4 civilių gyventojų vyrų sargybas. Policijos vadas apskrities valsčių viršaičiams, o šie kaimų seniūnams įsakė tokias sargybas sudaryti. Pastebėjusios banditus jos privalėjo juos sulaikyti arba bent pranešti policijai apie jų pasirodymą. Nurodymai ir direktyvos kurti sargybas buvo griežti, įsakmūs, už jų nevykdymą grasinta bausiti visu griežtumu. Nepaisant to, Eišiškių apskrityje 1943 m. kovo mėn. „naktinės sargybos“ egzistavo tik popieriuje, iš tikrųjų jos dar nebuvo suorganizuotos⁶³.

Tačiau dažnėjant ir stiprėjant „banditų“ išpuoliams kai kuriose Lietuvos vietovėse, „naktinės sargybos“ Rytų Lietuvoje ir kitur nebuvo „popierinės“, jos veikė jau nuo 1943 m. pavasario. Apie jų egzistavimą galima spręsti iš fragmentiškų duomenų įvairiuose šaltiniuose. Alytaus apskrities Daugų valsčiaus kaimuose „naktinės sargybas“ ėjo net iki 10 vyrų dydžio grupės. Zarasų ir Utenos apskrityse organizuotos ir stiprintos sargybos saugant plentus ir kitus kelius, minimos ir „kaimų sargybos“. Raudonasis partizanas Domas Rocius (slap. Baškys) 1943 m. birželio 4 d. radiograma LPJŠ štabui Maskvoje pranešė, kad Rytų Lietuvoje prie kiekvieno vienkiemio, ypač prie didelių kelių, sargybos budi nuo 8 val. vakaro iki 4 val. ryto.

Apie Šiaulių apskrityje veikusias sargybas rašė atsiminimuose raudonasis partizanas Jurgis Baščiulis (slap. Stalionis). Jas turėjo eiti paeiliui kiekvienas gyventojas⁶⁴.

Kokią organizacinę struktūrą ir veiklos pobūdį „naktinės sargybos“ įgavo Rytų Lietuvoje iki 1943 m. rudens, matyti iš jų steigimo Eišiškių apskrityje planų. Apskrities viršininko įsakymu, vykdant minėtą SS ir policijos vado 1942 m. gruodžio 11 d. ir kitus įsakymus, 1943 m. rudenį „naktinės sargybos“ turėjo būti įkurtos siekiant, kad „kaimai nebūtų banditų ar kitos kokios nelaimės netyčia užklupti“. Naktinis budėjimas turėjo prasidėti saulei nusileidus ir baigtis jai patekėjus. Kiekvienaime kaime privalėjo budėti po 2 asmenis, dviem pamainomis (jos keitėsi 1 val. nakties). Seniūnai turėjo sudaryti ir viešai paskelbti budėtojų sąrašus ir jų budėjimo grafikus. „Naktinės sargybos“ privalėjo pastebėti įtartinus asmenis, juos sulaikyti ir pranešti artimiausiam policijos punktui, negalint sulaikyti – juos sekti, pasipriešinus – sukelti kaimo gyventojus. Ryšiams su policija palaikyti visuose kaimuose turėjo būti paruošti arkliai, sargybos privalėjo turėti trimitą ar kitą garsinio signalo priemonę. Nuolatinis budėjimas turėjo būti įvestas valsčių savivaldybėse, paštuose, taip pat kai kuriuose namuose. „Naktinėms sargyboms“ pagalbą teikti įpareigota miškų administracija, jas kontroliuoti ir tikrinti turėjo seniūnai, viršaičiai ir policijos pareigūnai.

Atskiri sargai turėjo saugoti tiltus: naktį – 2, dieną – 1 sargas⁶⁵.

Kaip liudija archyviniai šaltiniai (taip pat ir sovietiniai), susikūrusios „naktinės sargybos“ visur, net ir Rytų Lietuvoje, neturėjo šaunamųjų ginklų; kaimų ūkininkai ir kiti gyventojai eidami sargybą buvo ginkluoti tik lazdomis, t. y. praktiškai buvo beginkliai. Minėtas J. Baščiulis atsiminimuose rašė, kad sargybiniai buvo ginkluoti lazdomis „su seniūno parašu“ (koks ginklas buvo tos lazdos, šaltiniuose duomenų nėra). Savaime

suprantama, kad taip „ginkluota“ savisauga galėjo tik įspėti gyventojus ir policiją apie pasirodžiusius „banditus“ ir kitus įtartinus asmenis; ji praktiškai negalėjo vykdyti jai keliamų reikalavimų juos sulaikyti, sekti ir persekioti.

Yra duomenų, kad panašios neginkluotos savisaugos struktūros, vykdžiusios tas pačias funkcijas, kūrėsi ir Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Antai Zenonas Blynas (buvęs Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius) karo metais rašytame dienoraštyje jau 1941 m. pabaigoje pažymėjo, kad Kaune, Šančiuose, darbininkai „dežūruoja“ ginkluoti lazdomis⁶⁶.

Neginkluotos civilių gyventojų sargybos buvo pavėluotai įgyvendinta 1941 m. pabaigos–1943 m. pradžios laikotarpiu, kai „banditizmas“ nebuvo labai išplitęs, idėja. Ši antipartizaninės kovos priemonė aiškiai buvo nepakankama ir neveiksminga 1943 m. suaktyvėjus raudonųjų partizanų veiklai.

Galima manyti, kad bent kai kuriose Lietuvos vietovėse „naktines sargybas“ ir apskritai patikimus gyventojus pradėta ginkluoti dar iki 1943 m. rudens (kai vokiečiai oficialiai leido ginkluotis vietos savisaugai). D. Rocius (Baškys) cituotame šaltinyje, rašydamas apie „sargybas“ Rytų Lietuvoje, pažymėjo, kad jau 1943 m. pavasarį jų nariams pradėta dalinti ginklus. Alytaus aps. Stakliškių vlsč. Pikelionių k. gyventojas Z. Butkevičius taip pat tvirtino, kad 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečių (matyt, lietuvių) policija jam išdavė rusišką automatą ginti Stakliškes rusų partizanų užpuolimo atveju⁶⁷.

Ėję į „naktines sargybas“ vyrai, matyt, ginklavosi ir nelegaliai laikomais ginklais.

Sprendžiant efektyvesnės savisaugos kūrimo užduotį, pereinant prie ginkluotų jos formų, bandant įtraukti į antipartizaninę kovą civilius gyventojus, „naktinių sargybų“ reorganizavimas ir apginklavimas, matyt, nebuvo vienintelis savisaugos tobulinimo variantas.

Antinacinio lietuvių pagrindžio šaltinių duomenimis, 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai iškėlė Lietuvos šaulių sąjungos atkūrimo klausimą. P. Kubiliūnas rugpjūčio 20 d. pasiūlė jos atkūrimo imtis plk. Mykolui Kalmantui. Šiam atsisakius, pas vokiečių generalinio komisariato Lietuvoje politinio skyriaus viršininką von Stadeną buvo iškviesti pulkininkai Zigmas Talevičius ir Pranas Saladžius. Lietuvos šaulių sąjungos atkūrimu daugiausia rūpinosi plk. P. Saladžius (1935–1940 m. buvęs jos vadas). Tačiau svarstant Šaulių sąjungos atkūrimo idėją tarp vokiečių ir lietuvių tuoj pat išryškėjo nesutarimai: vokiečiams buvo nepriimtini patriotiniai Šaulių sąjungos veiklos tikslai, ypač jos statute įrašytas svarbiausias veiklos tikslas – Lietuvos nepriklausomybės gynimas. Keisti statutą lietuvių pusė atsisakė, esą „niekas tam neturėjo teisėtos galios“. Ieškant išeities, būta siūlymų (matyt, iš vokiečių pusės) vietoj žodžio „nepriklausomybė“ įrašyti žodį „laisvė“, kaip vieną iš veiklos tikslų nurodyti „kovą su bandomis Lietuvos teritorijoje“.

Derinant principines nuostatas, išryškėjo nuomonė, kad tuometinėmis sąlygomis esą „geriau tiktų“ ne atkurti Lietuvos šaulių sąjungą, o sukurti „visai naują organizaciją“⁶⁸.

Kodėl taip ilgai (iki 1943 m. rudens) užtruko ir taip sunkiai vyko vietos savisaugos struktūrų kūrimo procesai? Vienas iš esminių juos stabdžiusių veiksnių ir aplinkybių, bent vokiečių požiūriu (o jis buvo lemiamas), – silpna ginkluoto sovietinio pagrindžio veikla ir jo keliamas pavojus. Vidaus reikalų vadybos pareigūnas, vienas iš ginkluotos savisaugos organizatorių Povilas Dirksys 1943 m. rudenį rašė, kad dar 1942 m. pradžioje iškilusi vietinės savisaugos būrių organizavimo idėja iki tol liko neįgyvendinta vien todėl, kad nebuvo „spiriančio reikalo“⁶⁹.

Neigiamą vokiečių požiūrį į vietinės savisaugos kūrimą lėmė jų okupacinės val-

džios nesėkmės vykdant karines ir darbo jėgos mobilizacijas ir dėl to įsitempę vokiečių ir lietuvių santykiai, atsiradęs tarpusavio nepasitikėjimas, lietuvių politiniai (valstybingumo įgyvendinimo) siekiai, išryškėję net ir steigiant vietinę savisaugą.

Vokiečiai gerai suprato, kad sukurtos ne visai patikimos ir jų nepakankamai kontroliuojamos savisaugos struktūros gali veikti ir prieš jų interesus. Galima daryti prielaidą, kad bent iš dalies taip ir įvyko. Kaimų sargybos ir visa organizuota stebėjimo, sekimo, gyventojų išspėjimo sistema, veikusi prieš raudonuosius partizanus ir kitus „banditus“, iškilus reikalui veikė ir prieš pačius vokiečius, išpėdama gyventojus apie žmonių gaudytojų ir represinių akcijų vykdytojų pasirodymą. Lietuvių antinacinio pagrindžio šaltiniuose ir spaudoje yra duomenų, kad

1943 m. vasarą Pietryčių Lietuvoje būta vokiečių baudėjų, vykdžiusių žmonių gaudynių akcijas, apšaudymo atvejų, šie veiksmai nebuvo priskiriami raudonųjų ar lenkų partizanų veiklai.

Iki 1943 m. rudens iš visų bandymų steigti vietos savisaugą vienintelė realiai egzistavusi savisaugos forma buvo neginkluotos kaimų „naktinės sargybos“. Būdamos neginkluotos jos, nors ir varžė raudonųjų partizanų veiksmus, nekėlė jiems didesnio tiesioginio pavojaus, negalėjo vaidinti reikšmingesnio vaidmens užtikrinant savisaugą ir stabdant „banditizmo“ plitimą. Kita vertus, jos tapo organizacinėmis užuomazgomis ir branduoliais, iš kurių 1943 m. rudėnį pradėjo kurtis ginkluota kaimų ir miestelių savisauga.

(Tęsinys kitame numeryje)

Nuorodos

¹ *[laisvę* (pogrindžio laikraštis), 1943, sausio 15, ir kt.

² J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, Vilnius, 1961, p. 101.

³ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961; *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, Vilnius, 1975.

⁴ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 142.

⁵ A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970, p. 156–157.

⁶ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: Dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1977, p. 19–20.

⁷ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 405–406.

⁸ S. Jегелеvičius, *SSRS–Vokietijos karas: Sovietinės istoriografijos klišės. Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999, p. 88.

⁹ P. Alksnis, „Musteikos kaimo tragedija“, *Aušra*, kn. 7: 1982 m. birželis–1983 m. vasaris, Nr. 31(71)–35(75), Chicago, 1986, p. 666–668.

¹⁰ T. Mončiunskas, *Rūdninkų girios partizanai*, Vilnius, 1959.

¹¹ J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964.

¹² A. Barauskas, *Miškų frontuose*, Vilnius, 1968; *Tas pats, Apie skriaudą ir paraką*, Vilnius, 1968.

¹³ Br. Urbonavičius, *Liaudies keršytojai: Iš partizano atsiminimų*, Vilnius, 1981, p. 302–308.

¹⁴ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos: Atsiminimai (1927–1944)*, Vilnius, 1979, p. 407–408.

¹⁵ J. Olekas, op. cit., p. 116–117.

¹⁶ M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, p. 187.

¹⁷ A. Barauskas, *Miškų frontuose*, p. 164–171, 175–90.

¹⁸ Ibid., p. 171.

¹⁹ Ibid., p. 176.

²⁰ V. Sakalauskas, *Šarūno būrio kovinė veikla Alytaus apskrityje 1943–1944 metais: Atsiminimai, 1959 m.*, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 22, b. 318, l. 95–96; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, *Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m. Ataskaita-atsiminimai, 1968 m.*, ibid., f. 12, ap. 3, b. 1, l. 13–14; V. Ožkučio atsiminimai, 1952 m., ibid., f. 3377, ap. 3377, b. 817, l. 16–17; J. Oleko atsiminimai, 1962 m., ibid., ap. 27, b. 99, ir kt.

²¹ S. Andriukaičio atsiminimai, 1959 m., ibid., ap. 22, b. 9, l. 20, ir kt.

²² A. Barauskas, *Margirio partizanų būrio, veikusio 1943–1944 m. Vilniaus apskrityje, ataskaita, 1944 m.*, ibid., ap. 53, b. 283, l. 1. 31.

²³ J. Ilkevičiūtė-Kavaliauskienė, „Atminties paminklai: Musteikos kaimo tragedija“, *Merkio kraštas*, 1988, gruodžio 13, p. 2–4; L. Daugėla, „Nebūna dūmų be ugnies“, ibid., 1989, rugsėjo 5, p. 2–3; V. Kati-

lius, „Jų kerštui nereikėjo kaltės“, *Gimtas kraštas*, 1990, kovo 16–22, p. 5; P. Averka, „Kraujas ant paparčio žiedo“, *Valstiečių laikraštis*, 1994, liepos 5, p. 13, ir kt.

²⁴ J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų...“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

²⁵ J. Kudirka, „Skerdynės prie Šalčininkų“, *Respublika*, 1990, balandžio 25, p. 16.

²⁶ D. Veličkaitė, „Liūdnosios 47-osios metinės“, *Šalčia*, 1991, sausio 31.

²⁷ Č. Skaržinskas, „Pašerinės ir Pakerotės kaimų tragedija: Jono Vildžiūno „Bičiulių“ partizanų būrio „kovų“ pėdsakais...“, *Respublika*, 1990, sausio 19. Apie Pažerinės (matyt, Pašerinės) ir Pakerotės kaimų deginimą taip pat rašė V. Ikamas. Žr.: V. Ikamas, „Apie miško ir pamiškės vyrus“, *Voruta*, 1994, birželis, Nr. 22, p. 8.

²⁸ P. Stankeras, „Kai kurių lietuvių policijos struktūrų atkūrimas bei veikla 1941–1944 metais“, *Kriminalinė justicija: Lietuvos teisės akademijos mokslo darbai*, Vilnius, 1997, Nr. 7–8, p. 123; Tas pats, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 78–80.

²⁹ A. Bubnys, „Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1998, Nr. 1(3), p. 94.

³⁰ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 183–184.

³¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 2001, p. 258–273.

³² S. Jegelevičius, „Kietas istorijos mazgas“ [Pretarmė], S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Vilnius, 1999, p. 138–176.

³³ S. Robinson asmens byla, LYA, f. 32, ap. 1, b. 128, l. 1–2.

³⁴ Ibid., f. 32, ap. 1, b. 129, l. 1–2; ap. 2, b. 44, l. 2, 5.

³⁵ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 122.

³⁶ S. Jegelevičius, *Kai kurie istorinės tiesos faktai: Armija krajoje Lietuvoje*, Vilnius, 1993, p. 6.

³⁷ G. Lučinskas, „Tragiški likimai: savisaugininkai V. ir A. Gruodžiai“, *Voruta*, 2000, birželio 10, Nr. 23–24, p. 4.

³⁸ V. Maldžiūnas, *Užaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 129–130.

³⁹ LPJŠ 1944 m. balandžio 24 d. informacinių žinių santrauka Nr. 31, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 12.

⁴⁰ P. Dirksys, „Vietinės savisaugos būriai“, *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27–29 ir kt.

⁴¹ J. Ševcovas, „Baltarusija ir Lietuva: ar ne laikas kaimynams susipažinti“, *Lietuvos rytas*, 1993, sausio 28.

⁴² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse. 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 53, 114.

⁴³ Susirinkimo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 150, l. 133.

⁴⁴ J. Daukanto 1944 m. lapkričio 17 d. parodymai, ibid., b. 149, l. 95.

⁴⁵ Galima paminėti Ablingos kaimo (Kretingos aps. Endriejavo vlsč.) tragediją: raudonarmiečiams iš pasalų nušovus keletą vokiečių karių, 1941 m. birželio 23 d. Ablinga buvo sudeginta, nužudyti 42 šio ir Žvaginių kaimo žmonės. Alytuje nuo pasislėpusių raudonarmiečių kulų žuvus keletui vokiečių karių, vokiečiai keliose miesto vietose sušaudė daug vyrų (sovietiniuose šaltiniuose minimi neįtikėtinai dideli sušaudytųjų skaičiai – 250–300 žmonių), LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11, l. 8, 11. Dėl tokių priežasčių 1941 m. birželio 23 d. vokiečiai sušaudė Raseinių aps. Nemakščių vlsč. Švendūnos k. 11 vyrų ir kt.

⁴⁶ K. Škirpa, „1941 metų vyriausybės kelias“, *Aidai*, 1971, Nr. 6, p. 244–245.

⁴⁷ Išsiųstiems į Rytus lietuviams kariams darėsi neaiškus ir nesuprantamas „Lietuvos savisaugos dalinių“ pavadinimas. 1942 m. 5-ojo bataliono vadas, dėstydamas vokiečių karinei vadovybei lietuvių karių nepasitenkinimo tarnyba priežastis, „savisaugos dalinių“ pavadinimą apibūdino kaip „visai netinkamą“, nevykusį, „iškreipiantį lietuvių karių uždavinius ir darbo esmę“. Su ironija pažymėjo: „Tik jau ne save saugoti šie daliniai sukurti“ ir darė išvadą, kad iš tikrųjų jie saugo „Vokietijos Reicho žygį prieš bolševizmą“. Žr.: *Lietuvos archyvai*, kn. 11, Vilnius, 1998, p. 65–66.

⁴⁸ Antai Sankonių kaimo (Alytaus aps. ?) Šaulių organizacija apėmė penkis kaimus, turėjo apie 40 narių, buvo ginkluota 8 šautuvais. Karo išvakarėse Sankonių šauliai svarstė, kaip įsigyti daugiau ginklų, kad galėtų „ginti Lietuvą“. E. Novicko 1944 m. rugpjūčio 12 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 140, l. 29.

⁴⁹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 3.

⁵⁰ *Ūkininko patarėjas*, 1942, balandžio 10, p. 8.

⁵¹ Tauragės apskrities viršininko 1942 m. rugsėjo mėn. raštas Tauragės aps. policijos vadui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1476, ap. 1, b. 14, l. 458; b. 7, l. 371.

⁵² J. Jankausko 1953 m. vasario 12 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 32, l. 63.

⁵³ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, p. 78.

⁵⁴ K. Tūbino (buvusio Mažeikių aps. Mosėdžio vlsč. Daukšų seniūnijos seniūno, pagalbinio policininko) 1948 m. gegužės 20 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 202, l. 199.

⁵⁵ Vilniaus apygardos komisaro Horsto Wulffo skelbimas „Vilniaus Apygardos vyrai ir moterys!“, ibid., ap. 58, b. 512, l. 13; V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 127–129.

⁵⁶ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 84–85.

⁵⁷ S. Buchaveckas, „K. Griniaus antinacinė veikla 1941–1944 m.“, *Lituanistica*, 1993, Nr. 2(14), p. 89–90.

⁵⁸ 1943 m. rudenį, kuriant ginkluotą savisaugą, vienas iš jos kūrėjų, Vidaus reikalų vadybos pareigūnas P. Dirksys rašė, kad vietinės savisaugos organizavimo idėja iškilo 1942 m. pradžioje. Žr.: P. Dirksys, op. cit., *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27.

⁵⁹ „Šaulių sąjunga“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Bostonas, 1963, p. 279, 381.

⁶⁰ Vietinės apsaugos daliniai; Valsčių ir seniūnijų apsauginiai. Projektai, LYA, Pr. Gužaičio baudžiamoji byla Nr. 35733/3, l. 162–168.

⁶¹ N. Gaškaitė-Žemaitienė valsčiuose sukurtas savisaugos grupes vertino kaip galimą Lietuvos kariuomenės užuomazgą, „lemiamu išsivadavimo momentu“. Žr. jos kn.: *Žuvusiųjų Prezidentas: Jono Žemaičio biografija*, Vilnius, 1998, p. 58.

⁶² LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 4, l. 30–31.

⁶³ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: Dokumentinė apybraiža*, p. 19–20; LYA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 8.

⁶⁴ „Į laisvę“ pagrindinio laikraščio redakcijos ir kita informacinė medžiaga, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 21; f. 1, ap. 1, b. 406, l. 224; J. Baščiulio atsiminimai, 1944 m., ibid., ap. 53, b. 285, l. 31 ir kt.

⁶⁵ Valkininkų valsčiaus viršaičio 1943 m. rugpjūčio 19 d. ir 25 d. raštai seniūnams, ibid., f. 1771, ap. 6, b. 121, l. 153–155; f. 1, ap. 1, b. 20, l. 15.

⁶⁶ Z. Blyno dienoraštis, 1941 m. gruodžio 13 d. įrašas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 239, l. 259.

⁶⁷ Z. Butkevičiaus 1947 m. gegužės 20 d. parodymai, ibid., b. 194, l. 13. Z. Butkevičius buvo Šaulių sąjungos narys, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis.

⁶⁸ LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 46.

⁶⁹ P. Dirksys, op. cit., *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27.

Gauta 2001 08 22
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Rimantas Zizas

LOCAL DEFENCE (SELF-DEFENCE) IN LITHUANIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

Summary

The article deals with the establishment and activities of local defence units (self-defence) that were to protect living sites and their residents; private and public property; various civil objects as well as to support anti-partisan operations.

Right after the Germans had occupied Lithuania, self-defence functions were executed by armed security units, formed from the rebels of the June 1941 Uprising, former members of the Riflemen Union (earlier liquidated by the Soviets), enterprise workers and public servants. However, Germans, guided by their political interests and plans, with no prospects for Lithuania's autonomy being included, disarmed the units and otherwise hindered self-defence initiatives in general.

Self-defence functions, in fact, were delegated to Lithuanian Police and Auxiliary Police reserve units, formed from loyal to the regime people, and strictly controlled by Germans.

German authorities did not allow the organisation of armed defence structures on local basis, whereas the issue of un-

armed ones was left to the Lithuanian self-government authorities and the initiative of local people. However, following the order of German administration, the so-called "night guard" groups were formed in Eastern Lithuania and other areas with big concentration of "bandits". Firearms being denied, the "night guards" (some quite numerous) equipped themselves with sticks. Their duty was to carry surveillance, to detain suspicious persons, and to warn both police and people of possible danger. In fact, as far as the autumn of 1943, those "night guard" groups were the only expression of self-defence organisations that had really existed. In summer 1943, first groups of "loyal" residents were armed for operations against "banditry". Besides, German and Lithuanian self-governing administrations negotiated, though unsuccessfully, the revival of the Riflemen Union.

Finally in autumn 1943, consolidated Soviet underground activities provoked German authorities to allow the formation of armed self-defence bodies in Lithuania.